UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Methoden in de literatuurwetenschap

Bal, M.G.

Publication date
1981

Published in
Tijdschrift voor Vrouwenstudies

Link to publication

Citation for published version (APA):
Bal, M. G. (1981). Methoden in de literatuurwetenschap. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, *2*(7), 394-417.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:15 Sep 2026

TU Delft
Bibliotheek

Uitsluitend voor eigen gebruik / for own use only

Prometheusplein 1
Postbus 98
2600 MG DELFT

Telefoon: 015 - 2784636
Fax: 015 - 2785673
Email: Helpdesk.doc@Library.TUDelft.NL

Datum: 06-apr-05

Bonnummer: 875881

Aan: UVA KEUR

BROERSTRAAT 4
9700 AN GRONINGEN
NEDERLAND

Tav:

Aantal kopieën: 23

Uw referentie(s): A07823204X
UVA KEUR (UB GRONINGEN)

Artikelomschrijving bij aanvraagnummer: 875881

Artikel: Methoden in de literatuurwetenschap
Auteur: Bal, Mieke
Tijdschrift: TIJDSCHRIFT VOOR VROUWENSTUDIES
Jaar: 1981 **Vol.** 2 **Aflevering:** 3
Pagina(s): 394-416 **Plaatsnr.:** D04 1566

Mieke Bal

Methoden in de literatuurwetenschap

Er zijn geen feministiese methoden

Met deze uitspraak[1] ben ik eens een betoog begonnen, met het doel, toehoorders van beider kunne over te halen tot een feministiese interpretatie van literatuur. Het was evengoed een moeilijke strijd, maar de stelling had het beoogde sukses in zoverre, dat degenen onder het gehoor die in waardevrije wetenschap, objektieve kennis en dergelijke vreemde zaken geloofden (en die mensen bestaan, ik heb het zelf gezien), althans bereid waren mijn interpretatie aan te horen. Wat ik bedoelde was, dat methoden goed of slecht zijn naarmate ze aan eisen van systematiek, relevantie, verband met het objekt en dergelijke beantwoorden, kortom aan eisen van wetenschapsfilosofiese aard. De politieke mogelijkheden die een methode biedt zijn geen onderdeel van de methode zelf maar van de vraagstelling, die bepalend is voor hun gebruik. Niet de methode is al of niet feministies, maar de vraagstelling. Natuurlijk schieten veel van de bestaande methoden tekort voor een feministiese vraagstelling. Er moeten dus nieuwe

1. De uitspraak is niet uitsluitend provocerend bedoeld. In dit stuk sluit ik mij in grote lijnen aan bij de standpunten, verdedigd in 'Lof der rede', *Tijdschrift voor vrouwenstudies 2*, 1980, waarin gepleit wordt voor een duidelijk onderscheid tussen wetenschap en politiek, ofwel tussen kennis en met die kennis samenhangend handelen. Mijn standpunt in deze kwestie is gebaseerd op de overweging, dat het funktioneren van wetenschap afhankelijk is van de *erkenning* ervan. Kennis is pas iets anders dan bijv. ervaring, wanneer de kennis erkend wordt. De erkenning van wetenschappelijke kennis dient niet gebaseerd te zijn op affektieve resp. demagogiese suksessen maar op de rationele overtuigingskracht van de argumentatie. Wie mij op grond van dit standpunt een rationalist noemt, heeft gelijk in die zin, dat dat rationalisme zich nadrukkelijk beperkt tot wetenschap. Om de kontroverse rond rationaliteit versus subjektiviteit in wetenschap gaat het mij hier niet, al vind ik dat een onjuiste tegenstelling. Ik ga ervan uit, dat wetenschap dient te streven naar maximale *intersubjektiviteit*. In de literatuurwetenschap kan die het beste worden bereikt als men aansluiting (geen klakkeloze overname) zoekt bij bestaande methoden.

methoden ontwikkeld worden om die tekorten aan te vullen. Maar ook die methoden zijn zelf niet feministies. Ze zijn algemeen, maar ze lenen zich voor feministies onderzoek, in de mate waarin ze de gestelde vragen beantwoordbaar maken.

Mijn standpunt is het gemakkelijkst duidelijk te maken aan de hand van het voorbeeld van de psychoanalyse. Veel vrouwen hebben zich volkomen terecht kwaad gemaakt over Freuds theorie van de vrouwelijke psyche. Die kritiek richtte zich vooral tegen de opvatting over vrouwelijke seksualiteit, waarin de vrouw zich van een infantiel klitoraal stadium dient te ontwikkelen naar een volwassen, vaginale seksualiteit. Die theorie is zo mannelijk dat je er koud van wordt. De klitoris, gezien als substituutpenis, dient te worden opgeofferd aan een ideaal van klaarstaan (liggen) voor de penetratie van de penis. Het klitorale stadium is niet alleen infantiel, maar ook nog gebaseerd op dat andere skandaliserende idee, de penisnijd. Dat deze visie een mannenstandpunt vertegenwoordigt is inmiddels duidelijk, al heeft men te vaak vergeten dat Freud dat zelf ook zei. Zijn verzoek aan vrouwen, hun eigen ervaringen te raadplegen, is door zijn direkte vrouwelijke opvolgers niet ingewilligd. Maar wanneer we op grond van deze hoogst ergerlijke ideeën de hele psychoanalyse verwerpen, ontzeggen we onszelf toegang tot kennis van het onbewuste, en dus tot de mogelijkheid, er ooit achter te komen wat er in ons eigen onbewuste gebeurt, wat de diepere oorzaken van vrouwen-onderdrukking kunnen zijn en meer van dergelijke zeer relevante zaken. De psychoanalytiese theorie (van het onbewuste, het driftleven enzovoort) en methode (de vrije associatie, de overdracht) zijn niet seksisties; slechts bepaalde, duidelijk af te bakenen interpretaties (penisnijd als verklaring van bepaald gedrag bijvoorbeeld) die binnen die methode tot stand zijn gekomen zijn dat. Ik noem dit voorbeeld omdat het duidelijk en aktueel is: de belangstelling voor psychoanalyse neemt toe, ook in feministies onderzoek.[2]

2. Getuige hiervan is het nummer over seksualiteit van *Te Elfder Ure*, (27, 1980). Voor het onderscheid èn het verband tussen theorie, methode en interpretatie kan men iedere goede inleiding in de wetenschapsfilosofie lezen, bijv. H. Koningsveld, *Het verschijnsel wetenschap*. Meppel (Boom), 1975. Kort gezegd versta ik onder een theorie een stelsel hypothesen, onder methode een procedure waarmee die hypothesen aan empiries materiaal gekoppeld kunnen worden, en onder interpretatie, een specifieke invulling van de theorie in een bepaald geval, op grond van de methode uitgewerkt. Alle drie zijn ze systematies met elkaar verbonden, maar op elk moment in het hele proces kunnen fouten worden gemaakt, die het verband met de eerdere fasen verbreken.

Literatuurwetenschap en feminisme

Voor de duidelijkheid alweer wil ik eerst aangeven, wat volgens mij geen zinnige invalshoek is voor de literatuurwetenschap. Ik doe dat aan de hand van het artikel 'De kleine vuist in de magiese cirkel van het denken'[3]. Daarin staan naast een groot aantal behartenswaardige en inspirerende opmerkingen een paar dingen waar ik het niet mee eens ben. Het eerste probleem van een feministiese literatuurwetenschap is dat wat zij gemeen heeft met de hele literatuurwetenschap, namelijk de afbakening van het objekt. Gaat men uit van de min of meer vastliggende literaire kanon van klassieke meesterwerken, dan konformeert men zich aan de resultaten van een ideologies verdacht histories proces. Doet men dat niet, dan wordt het onderscheid tussen literatuur en andere teksten onmogelijk. Er is wel veel voor te zeggen dat onderscheid op te geven, maar dan vallen de vrouwelijke literaire werken alsnog uit de boot: in plaats van erkenning te krijgen *binnen* de kanon, verdwijnen ze dan *met* de kanon: als we nù ophouden een specifieke funktie en aard aan *literatuur* toe te kennen, zullen we nog steeds, en dan voorgoed, zonder vrouwenliteratuur blijven zitten. Liever dan recepten, boodschappenlijstjes en andere 'gebruiksteksten' als literatuur te erkennen, zoals in het genoemde artikel gesuggereerd wordt, zou ik een oplossing willen zoeken in de richting van een radikale historisering van de literatuur in het onderzoek. Daarmee wordt niet alleen de literatuur zelf, het korpus gekonsakreerde teksten, tot objekt van onderzoek, maar ook de selektie, de normen, het ontstaan van het korpus. De 'gewone' literatuurwetenschap is daar trouwens ook steeds meer mee bezig. De gaten in die ontwikkeling, het verdringen van vrouwelijke auteurs en standpunten, dat alles is dan een geïntegreerd onderdeel van dat onderzoek en zal dan ook als zodanig erkend worden. De sociale kant van literatuur in deze opvatting is echter ook (voorlopig) vaststaand onderdeel van het objekt, zodat boodschappenlijstjes blijven waar ze volgens mij horen, in het ruimere gebied van de alledaagse teksten.

Een tweede kritiese kanttekening betreft een veel gehoorde stelling, die ook Elaine Showalter verdedigt in haar uitstekende artikel 'Towards a feminist poetics'.[4] Het onderzoek van bestaande literatuur

3. Marget van de Veldt-Brügmann, 'De kleine vuist in de magiese cirkel van het denken', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies 2*, 1980, pp. 149-172.
4. Elaine Showalter, 'Towards a Feminist Poetics', in: Mary Jacobus (ed.), *Women Writing and Writing about Women*. London 1979.

zou noodgedwongen beperkt zijn tot het laten zien van vrouwbeelden die niets meer zijn dan de fantasieën van mannen over vrouwen, en daardoor juist voor vrouwen irrelevant zijn. Ik ben het wel eens met dat feit, niet met de konklusie dat het daarom niet relevant is voor vrouwen. In de eerste plaats is het mannelijke vrouwbeeld zo absoluut overheersend in de kultuur waarin wij leven, dat het nodig zo diepgaand mogelijk ontleed moet worden, om het vervolgens te ontmantelen. We richten ons daarbij niet per se tot de man, die we zijn waanvoorstellingen willen voorhouden. Ook vrouwen zijn gevormd door dat beeld. Door haar leven lang in die mannelijke spiegel te kijken ziet ze zichzelf zoals hij wil dat ze zich ziet. Net zoals we bij het opmaken van haar en gezicht kijken hoe *hij* ons zal zien en onze make-up daarop richten, evenzo is de vervreemding via kulturele overdracht in literatuur en film onontkoombaar geworden voor de meeste vrouwen. Waar kan je anders kijken, als je overal, in de bijbel, in de moderne literatuur, in de films, de reklame, radio en televisie, diezelfde spiegel tegenkomt? Deprimerend is zulk onderzoek wel, zinloos echter helaas nog lang niet.

Ten derde ben ik het niet eens met de weigering, ons onderzoek aan te passen aan de (sinds Lacan 'falliese') taal van de sociale, door mannen overheerste kommunikatie. De gelijkstelling van taal en fallus wordt met die weigering namelijk erkend en aanvaard. De taal, ook de tot nu toe grotendeels door mannen bepaalde taal van de wetenschap, is ook van ons, en het is gevaarlijk ons op te laten sluiten in de marges die een vrouwelijke taal (zoals door Kristeva beschreven: een taal van ritme en melodie, *zonder betekenis*) hoogstens ter beschikking krijgt.[5]

Strategieën

De aanpak die ik voorsta, vooral vanwege de hoge prioriteit die ik toeken aan intersubjektiviteit en overtuigingskracht, is die van een strategies gebruik van bestaande methoden. Het ontwikkelen van alternatieve methoden wijs ik daarmee niet af. Het is goed dat er een avantgarde is die tot het uiterste de mogelijkheden beproeft, maar ik neem het bezwaar serieus dat de teksten van de feministiese

5. Kristeva bekritiseert ook 'vrouwelijke' taal, en dat is niet verwonderlijk. Als vrouwetaal geen betekenis kan hebben, is elk taalgebruik fallies, want taal werkt nu eenmaal met betekenis. Zo'n standpunt stimuleert sektarisme en nihilisme.

avantgarde, zoals Luce Irigaray, Julia Kristeva, Hélène Cixous, ook voor veel vrouwen zowel formeel als inhoudelijk ontoegankelijk zijn. Een literatuurwetenschap die feministiese relevantie bezit, zal in elk geval óók moeten beschikken over eenvoudige, algemeen toegankelijke instrumenten. Alleen dan kan zij een bijdrage leveren aan iets belangrijks als de vorming van grote groepen mensen, het leren van doorzien van heimelijke tekens, het herkennen van het valse spiegelbeeld. Tot deze laatste doelstelling wil ik mij in dit stuk beperken. Die beperking betekent niet, dat ik van mening zou zijn dat feministiese literatuurwetenschap niet méér kan doen.

Er zijn methoden die zonder meer geschikt zijn voor gebruik in een feministiese vraagstelling, en er zijn methoden die na bijstelling geschikt worden. Ik zal van iedere groep een voorbeeld uitwerken.

Een geschikte, 'mannelijke' methode

Een veelgebruikte, en ook veel verguisde methode is het zogenaamde aktantiële model van Greiman. Het is een teleologies model voor de analyse van in romans, toneelstukken, films en dergelijke gepresenteerde geschiedenissen. Het geeft de doelgerichtheid weer. Heel in het kort komt het hierop neer. Personages worden verdeeld in groepen, die samengesteld worden op basis van hun relatie tot de reeks gebeurtenissen. Het uitgangspunt is dus strukturalisties. Er wordt onderscheiden tussen een subjekt (s), een objekt (o), een begunstiger of macht (m) en een begunstigde (b). Sekundair treden dan nog helpers en tegenstanders op. Zij funktioneren incidenteel, terwijl de eerste vier voortdurend aanwezig zijn en de geschiedenis bepalen. De eerste twee en de tweede twee vormen assen, die loodrecht op elkaar staand gedacht kunnen worden. Het subjekt *streeft* naar het objekt, zijn doel. De begunstiger *geeft* het objekt aan de begunstigde. Als synoniem van *geeft* kan iets als 'maakt het mogelijk of onmogelijk dat s o bereikt' worden gedacht. Helpers en tegenstanders zijn meestal konkrete personages, dieren of dingen die in de loop van de geschiedenis opduiken en weer verdwijnen. De begunstiger is zelden een konkreet personage, zoals de koning in veel sprookjes. Het is meestal een moeilijk grijpbare *macht*, buiten of binnen het subjekt, die beslissende invloed heeft op het slagen of falen van het subjekt.

In schema ziet het model er zo uit:

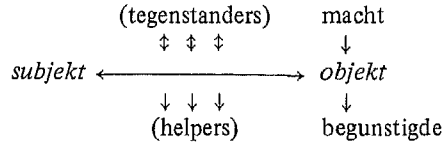

↕ = kommunikatie as
↔ = teleologiese as

Eerst zal ik aangeven, waarom dit model 'mannelijk' wordt gevonden. Vervolgens som ik enkele mogelijkheden ervan op. Daarna laat ik aan de hand van een voorbeeld zien, hoe dit model in een feministies onderzoek gebruikt kan worden.

Er zijn vijf redenen om het model als 'mannelijk' af te doen.

1. Het is gebaseerd op een dichotomies in plaats van op een veel aantrekkelijker glijdend semanties model. De struktuur bestaat steeds uit paren van twee aktants, en daardoor leent het zich gemakkelijk voor het verscherpen van de indeling mannelijk/vrouwelijk.
2. Het subjekt wordt gezien als een eenheid, met een doel en de mogelijkheid dat doel effektief na te streven. In de veld winnende visie van grofweg Lacan-Foucault-Derrida is het subjekt versplinterd. Een eenheidsvisie op het subjekt is dan idealisties.
3. Het subjektbegrip in dit model is bovendien sterk sociaal-aktief. Het komt dicht bij het begrip 'held', en zal dan ook veel nadruk leggen op ondernemende, sociaal aktieve mannelijke personages.
4. Het voorbeeld dat Greimas bij zijn uitleg van het model hanteert, is dat van een 'gewone' liefdesgeschiedenis: jongen-subjekt begeert meisje-objekt; meisje 'geeft' zichzelf = macht aan jongen = begunstigde. De rollen die vrouwelijke personages in de meeste verhalen vervullen, zijn op skandaleuze wijze konformisties, en dit konformistiese wordt door dit model benadrukt.
5. Greimas pretendeert dat dit model universele geldigheid heeft, en dat het ondubbelzinnig uit de feiten afgelezen kan worden. Deze claim heeft positivistiese trekken. Gezien de voorgaande bezwaren versterkt die visie de universaliteit van rolverdelingen, en draagt daardoor bij tot de handhaving daarvan.

De mogelijkheden die ik voor dit model zie zijn talrijk. Ik noem er een paar, die soms een omkering van de 'mannelijke' kanten inhouden, soms ook daar los van staan. Vooraf twee opmerkingen. Hoewel het werk van Greimas moeilijk leesbaar is, kan dit model gemakkelijk hanteerbaar genoemd worden. Dat is, gezien mijn beperkte doelstelling, een belangrijk gegeven. Ten tweede, het hoeft

niet gedwongen te worden in Greimas' positivistiese visie. Ik beschouw het als een interpretatiemodel. Daaronder versta ik een 'kapstok' waaraan men een interpretatie kan ophangen, om deze vergelijkbaar te maken met
1. de interpretaties van anderen van dezelfde tekst;
2. interpretaties van andere teksten.
Ik wil dus niet de claim overnemen, dat de met dit model gestruktureerde interpretatie 'objektief', 'waardevrij', 'exklusief' is. Dat is geen enkele interpretatie, omdat interpretatie zingeving door een subjekt is.[6]

De eerste en belangrijkste mogelijkheid van dit model is dus het bespreekbaar maken van interpretaties. Dit is niet een specifiek feministiese mogelijkheid, maar biedt wel voordeel in feministies onderzoek en onderwijs.[7] Ten tweede maakt het een analyse mogelijk van de positie van vrouwelijke personages ten opzichte van de twee belangrijke assen van doel (s-o) en van kommunikatie (m-b). Als het subjekt vrouwelijk is, wat voor soort doel streeft zij dan na, in vergelijking tot mannelijke subjekten? Welke stappen zet zij om haar doel te realiseren? Welke krachten helpen, werken tegen? En vooral: met wat voor soort macht krijgt ze te maken? Dit onderzoek is bijzonder relevant voor de interpretatie van de grote stroom boeken, bijvoorbeeld in het negentiende-eeuwse realisme, waarin door mannen vrouwelijke 'heldinnen' worden beschreven. Ten derde maakt het een typologie mogelijk van literaire vormen, die gerelateerd kan worden aan de historiese ontwikkeling. Een ruwe schets van zo'n typologie is door Greimas gegeven, in zijn onderscheid tussen subjektieve en objektieve geschiedenissen. Onder subjektief verstaat hij die gevallen, waar alle, of de meeste, rollen door het subjekt zelf worden vervuld. Objektief zijn geschiedenissen waarin alle rollen door personages of objekten zijn vervuld, zodat het objekt buiten het subjekt ligt. Ook hierin, en in verdere verfijningen van het onderscheid, zie ik mogelijkheden voor het analyseren van de plaats van het vrouwelijke in de literatuur.

In veel romans uit het negentiende-eeuwse realisme spelen vrouwen de hoofdrol. Hun objekt, het doel dat zij nastreven, is anders dan dat van mannelijke hoofdpersonen uit dezelfde periode.

6. Zie J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt a/M 1979[5].
7. Dat voordeel geldt natuurlijk voor elk onderzoek, maar feministies onderzoek maakt (of zou moeten maken) speciaal werk van overdracht, bespreking van interpretaties met anderen.

Vergelijken we bijvoorbeeld *Le rouge et le noir* van Stendhal of *Le père Goriot* van Balzac met boeken als *Anna Karenina* en *Madame Bovary*, dan zien we dat de subjekten Julien en Eugène in de eerste plaats een sociaal doel nastreven. In de tijd van het opkomend kapitalisme is het omhoog klimmen op de maatschappelijke ladder via vrouwen uit de hogere standen een veel voorkomend, en ook relevant thema. Anna en Emma zoeken iets anders, in de eerste plaats persoonlijk geluk. Het loopt voor alle vier evenzeer mis, omdat ze fouten maken, maar vooral omdat ze hun doel verkeerd zien. De *macht* moet in alle gevallen in de maatschappelijke strukturen gezocht worden. Bij Julien en Eugène is de onherroepelijkheid van standsverschillen in elk geval mede oorzaak van hun falen, naast andere oorzaken. Anna en Emma staan in een andere relatie tot hun objekt. Zij kunnen het niet definiëren, en zich daardoor niet de middelen verschaffen het te verwerven. Zij zoeken het nagestreefde geluk in anderen, die het hun moeten *geven*. Hun gedrag is passief, afwachtend. Vooral Emma laat zich keer op keer bevangen door de luchtspiegeling van een nieuwe, externe mogelijkheid, die ze over zich laat komen, inklusief de mislukking. Standsverschil speelt hier slechts zijdelings een rol. De tegenstanders zijn mannen, de macht, hun macht. Vergelijken we Emma en Anna met Edna uit *The Awakening* (een boek uit dezelfde periode) dan zien we dat Edna zich duidelijk onderscheidt door een grotere aktiviteit in het nastreven van haar doel.[8] Het verschil is ook goed te demonstreren aan de wijze waarop het definitieve falen van de onderneming van het subjekt in de romans wordt uitgewerkt. Eugène wordt cynies en gaat een verbinding aan met misdadige krachten in de samenleving. Een morele zelfmoord. Julien lokt zijn terdoodveroordeling uit en keert de laatste dagen van zijn leven terug tot het idylliese verloren paradijs met de moeder-geliefde die hij heeft willen doden, omdat ze zijn verwoede poging tot maatschappelijk opportunisme heeft doorkruist. Moreel blijft hij, zij het wankelend, overeind. Zijn dood is een passieve zelfmoord. Emma en Anna kiezen hun eigen dood. Ze kiezen een dramaties middel en verrichten hun laatste daad zoals ze alles hebben gedaan, in relatie tot/tegen/door/voor de man. Hun receptieve houding tegenover het geluk heeft de mannen zo'n absolute macht gegeven, dat ze zich door hen de dood in laten jagen. Zij doden zich

8. Deze vergelijking is eerder getrokken, zij het in andere aspekten. Zie: Maja van Leeuwen en Paulien Teunis, 'Het bedriegelijk ideaal. De gedesillusioneerde vrouw in de literatuur getypeerd', in: *Spektator*, nr. 1, 1980.

vanwege een konkrete aanleiding. Edna's dood is de meest absolute, en ook de meest hoopgevende van deze reeks zelfdodingen. Zij is niet in het nauw gedreven door een bepaald voorval of door een bepaalde man, maar zij kiest de dood als *konklusie.*

Het kriterium voor deze korte, schetsmatige vergelijking was de relatie tussen subjekt en doel enerzijds, subjekt en macht anderzijds. De mate waarin de aktiviteiten van het subjekt produktief of receptief gericht zijn onderscheidt mannelijke van vrouwelijke personages alleen in boeken van mannelijke auteurs. De negatieve invloed van de macht geldt in alle gevallen evenzeer. Ook vinden alle subjekten de belemmerende macht van de maatschappelijke (kapitalistiese of machistiese) strukturen in zichzelf terug.

Tegen de macht van de begunstiger is niets te doen. Er kan slechts op geantwoord worden. De wijze waarop de subjekten antwoorden is diametraal tegengesteld aan de wijze waarop ze hun onderneming hebben trachten te volvoeren. De passieve vrouwen doden zich aktief, de aktieve mannen laten zich ombrengen. Edna tenslotte levert haar laatste strijd op een uiterst aktieve manier. Zij zwemt tot ze niet meer kan. Ze kiest een dood die de vorm heeft van het tegen de klippen op werken. We zouden kunnen zeggen, dat zij de relatie tussen subjekt en macht het sterkst problematiseert.

Daarmee komen we terug op enkele van de eerder genoemde 'mannelijke' kanten van het model, namelijk het bevestigen van rolindelingen. Ik hoop met deze korte analyse te hebben aangetoond, dat juist een nader onderzoek van de wijze, waarop mannen respektievelijk vrouwen zich opstellen ten aanzien van die in het model vastgelegde rollen, een verhelderend beeld geeft van wat de variabelen kunnen zijn binnen een vaste maar abstrakte rollenindeling. Het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke subjekten is duidelijk geworden, zonder dat een absolute dichotomie werd aangehouden. Enerzijds verschillen de vrouwelijke subjekten van de mannelijke, anderzijds verschillen zij onderling. De analyse van meer dan één rol doorbreekt het te strakke dichotomiese kader van het model.

Het tweede genoemde probleem, de eenheid van het subjekt, doet zich alleen voor bij oppervlakkige interpretatie van het model. Immers, niet alleen valt het personage uiteen in verschillende aspekten, verdeeld over de rollen. Eén personage kan bijvoorbeeld zowel subjekt als begunstigde zijn, eventueel zichzelf tevens tegenwerken. Ook is er steeds sprake van een subtiele, aan verandering onderhevige verhouding tussen het subjekt en andere rollen. Deze

verhouding maakt, overeenkomstig het strukturalistiese uitgangspunt, de *inhoud* van elke rol dynamies.

Op het derde probleem hoeven we niet meer in te gaan. Het is duidelijk, dat nadruk op het sociaal-aktieve van het subjekt representatief is binnen een korpus, waarin sociale waarden een zo hoge prioriteit hebben dat de struktuur van de gepresenteerde geschiedenissen door sociale aktiviteit gekenmerkt wordt. De geschiedenissen die hier besproken zijn, zijn in verschillende mate 'objektief' (in de boven omschreven zin van Greimas' typologie). Het model laat zien hoe sterk die sociale prioriteit in het besproken korpus is. Het maakt het ook mogelijk, verschillen te relateren aan nieuwe doelstellingen. Het is duidelijk, dat Emma Bovary te sterk van haar partners in de sociale onderneming afhankelijk is om te kunnen fungeren als authentiek vrouwelijk spiegelbeeld. Een analyse à la Greimas zou het verschil kunnen laten zien tussen dit type vrouw en het ideaal van de nieuwe vrouw, zoals dat in sommige (niet alle; ook dat kan aangetoond worden) van de moderne feministiese romans wordt uitgebeeld.

Het vierde probleem is al zijdelings aan de orde geweest in de voorbeeldanalyse. Zoals gezegd is Greimas' voorbeeld zeer tendentieus. We kunnen ons voordeel ermee doen. Ten eerste is de vrouw in die traditionele situatie weliswaar objekt, maar ook macht: ze geeft zichzelf. Het is echter aantoonbaar, dat die ene aktieve pool van het schema haar in veel teksten ook nog ontzegd wordt. Zo liet Verhoeff zien in een analyse van de komedies van Corneille, dat de vrouw het recht wordt afgenomen, 'zichzelf te geven'. De mannen geven vrouwen aan elkaar, en de vrouw wordt letterlijk als een bal heen en weer gekaatst tussen mannen die haar tezeer vrezen om haar te kunnen 'bezitten'.[9] Vragen die in dit verband gesteld kunnen worden zijn bijvoorbeeld: Hoe is de funktie tussen subjekt en objekt in termen van begeerte en vrees? Hoeveel macht heeft het objekt over zichzelf? Welke subjektieve (= in het subjekt gelegen) krachten fungeren als helpers respektievelijk tegenstanders? Zijn die krachten afgeleid van de heersende macht (vervreemding) of van de eigenschappen van het subjekt? Het konformisme van Greimas' voorbeeld wordt dus gebruikt, niet als feit, laat staan als ideaal, maar als kritiese toetssteen.

Een laatste onderscheid is in de voorbeeldanalyse slechts impliciet

9. Han Verhoeff, *De Januskop van Oedipus. Over literatuur en psychoanalyse*. Assen 1981

aan de orde geweest. We hebben het gehad over de aard van de macht of begunstiger. In een mythiese maatschappijvisie wordt de macht gezien als een ongrijpbaar geheel van strukturen, die vijandig of beschermend invloed uitoefenen. Het is tekenend in dit opzicht, dat in *Le père Goriot* de macht zelf nauwelijks benoemd wordt. Dit type beschermende of vijandelijke macht lijkt nog het meest op een god. Ook in diskussies over de huidige problemen van de maatschappij wordt wel over de vijand, of dat nu het kapitalisme, het imperialisties racisme of het machisme is, in zulke mythiese, niet nader te definiëren termen gesproken. In zo'n soort diskursieve vorm is de macht van de begunstiger absoluut, poneert het subjekt zichzelf als slachtoffer en kan het kiezen tussen verliezen of vèrgaand kollaboreren. We zien in Balzacs latere werk dat Eugène voor het laatste kiest, terwijl Julien zichzelf ten gronde laat gaan.

Er is nog een ander type macht, dat enige aandacht verdient. Een analyse van Girard[10] bracht het verschijnsel van de *bemiddelaar* in de rol van de macht – een macht die dan psychies is – aan het licht in een aantal als romanties gekarakteriseerde literaire werken. In een paar woorden gezegd is dit type macht gebaseerd op het nadoen uit onmacht, een vorm van snobisme die ook psychoanalyties gezien interessante kanten heeft voor ons doel. Don Quichotte is Girards grote voorbeeld. Hij begeert een objekt 'selon l'autre', niet door eigen begeerte gedreven maar door die van een ander, een ideaal figuur (Vader?) of een mode. Door de begeerte aan te passen aan de ander, de machthebber, probeert men zich aan deze aan te passen, zijn normen te inkorporeren en het gebrek aan eigen authenticiteit te verhullen. Niet Don Quichotte is voor ons het voorbeeld hiervan, maar Emma Bovary. Het verschil tussen beide is niet onbelangrijk. De aard, of zeg maar gerust: het geslacht, van de bemiddelaar, de macht is in beide gevallen verschillend. Don Quichotte konformeert zich aan de ridderromans, een mannelijk genre bij uitstek, zowel qua inhoud als qua auteurs. Subjekt en bemiddelaar hebben hetzelfde psychologiese geslacht. Emma's model is eveneens literair. De romannetjes uit haar kostschooltijd, de kloostersfeer, haar eenmalige ervaring met de adel. Op het eerste gezicht kan dit geheel van 'teksten', van klichés van zweverigheid, 'vrouwelijk' genoemd worden, en zou ook hier het 'geslacht' van beide rollen overeenkomen. De

10. René Girard, *Mensonge romantique et vérité romanesque*. Paris 1978². Verschillende methoden voor de analyse van personages staan in: M. Bal (red.), *Mensen van papier*. Assen 1979.

omgeving waarin zij voor het leven haar romantiese neigingen opdoet is immers geheel vrouwelijk. Maar juist daarom dient hier genuanceerd te worden. De lektuur uit haar kostschooltijd wordt immers gekenmerkt door negatie: daar waar geen man in het kloosterwereldje binnentreedt, leest zij over ontsnappingen, ontvoeringen, vluchten via mannen. Wat centraal is in de invloed, die deze lektuur zo'n grote macht zal geven, is de verhouding tussen het negatieve, als vlucht gedefinieerde geluk, en de man. De spiegel van Don Quichotte is een andere, betere ridder dan hijzelf. De spiegel van Emma is onmacht. Alleen de man brengt redding. Met andere woorden: zij is, in haar latere streven naar geluk, niet-authentiek, vervreemd, niet alleen tegenover zichzelf als individu zoals Don Quichotte, maar ook tegenover haar vrouwelijkheid. De macht, die de vorm krijgt van een bemiddelaar zodat de onderneming op een leugen gebaseerd is, maakt dat Emma zich aan het mannelijke ideaal spiegelt. Zij is dubbel vervreemd. Edna heeft een veel zelfstandiger relatie tot de macht. De bemiddelende macht is niet de mythiese, onontkoombare en ondefinieerbare goddelijke vijand of beschermer. Hij is geen van beide, omdat hij geheel subjektief, geïntrojekteerd is. Daardoor is het een soort macht die het subjekt van zichzelf vervreemdt, het ego vernietigt, en het met lege handen achterlaat. Daarom verliezen subjekten het van zo'n macht altijd.

Het aktantiële model beantwoordt niet aan Greimas' positivisties getinte claim. Gelukkig maar. Het is geen machine die interpretaties produceert. Het is een struktuur met behulp waarvan men interpretaties vorm kan geven, vergelijkbaar kan maken en intersubjektief bespreekbaar kan maken. Het is dus uitermate geschikt voor feministies literatuuronderzoek.

Een methode die aangepast moest worden

Het vorige voorbeeld had betrekking op de inhoud van teksten, of liever, in termen van semiotiek, op de vorm van de inhoud. Ter afwisseling neem ik een voorbeeld dat vooral op formele zaken gericht lijkt te zijn, om te laten zien dat ongeschikt lijkende methoden bijgesteld kunnen worden. Om te beginnen is de hier gesuggereerde scheiding van vorm en inhoud bedrieglijk. Ik hoop te laten zien, dat een analyse van de 'vertelstijl', want dat is het voorbeeld, uitgesproken inhoudelijke kanten heeft. Het onderscheid is dan ook slechts tijdelijk en duidt alleen een verschil in startpunt aan.

In de verteltheorie is al heel lang gezocht naar mogelijkheden, verschillende vertelwijzen te onderscheiden en in verband te brengen met het effekt dat een narratieve tekst op de lezer heeft. De meest bekende onderscheiding is die van Stanzel in drie vertelsituaties: de ik-vertelling, waarbij het personage zelf vertelt; de auktoriale vertelsituatie, waarbij een duidelijk buiten de geschiedenis staande verteller het woord heeft en nadrukkelijk de geschiedenis naar zijn hand zet; en de personele vertelsituatie, waarbij weliswaar een grammatikale 'derde persoon' overheerst, geen 'ik' dus, maar waar het vertelde zich beperkt tot het bewustzijn van het personage. Aan deze indeling, die duidelijk te grof is en kriteria voor onderscheid mist, is nogal gesleuteld door diverse kritici. Eén daarvan is Genette, die een alternatief formuleert op basis van het onderscheid tussen 'wie zegt' en 'wie ziet', met andere woorden, het vertellen en het in de vertelling weergegeven bewustzijn van elkaar loskoppelt.[11] Dat onderscheid nu is van groot belang voor een onderzoek, dat greep wil krijgen op zaken als de verdeling van spreekrecht, de macht van het gesproken woord, vervreemding van bewustzijn ten opzichte van de taal, en de machtsstrijd die tussen personages veelal verbaal wordt gestreden. Genette verbond aan zijn onderscheiding een typologie, waarmee hij aangaf hoe romans en verhalen met behulp van deze koncepten getypeerd kunnen worden. Alweer een globale karakterisering, die weliswaar handig is voor wie een snel overzicht van de literatuur wil schrijven, maar verder in prakties opzicht tekortschiet. Men hanteert die typologie aldus: de behavioristiese stijl van bijvoorbeeld Hemingway wordt gekarakteriseerd in termen van 'externe verteller' en 'externe fokalisatie', terwijl het werk van James wordt gekenmerkt door 'externe verteller' en 'interne fokalisatie'. Maar die karakterisering in beter kontroleerbare termen draagt niet bij tot nieuwe inzichten in die werken. Karakteriseren is iets anders dan analyseren.

Vanuit een niet specifiek feministiese vraagstelling is deze theorie natuurlijk ook te bekritiseren en te verbeteren. Maar een feministiese vraagstelling, zoals ik zoëven heb aangegeven, brengt op het spoor, waar precies verbeteringen nodig zijn. Vanuit die vragen is namelijk een typologie niet zo nodig, of liever gezegd, is een typologie voorbarig. Veeleer is er behoefte aan een genuanceerd analyse-

11. F. Stanzel, *Typische Formen des Romans*. Göttingen 1964. G. Genette, *Figures III*. Paris 1972; engelse vert.: *Narrative Discourse*. Ithaca N.Y. 1979.

instrument.[12] In het kader van dit stuk kan ermee volstaan worden heel globaal aan te geven hoe het bijgestelde analysemodel er uitziet. Naast het onderscheid tussen 'wie zegt' en 'wie ziet', hanteren we het onderscheid tussen subjekt en objekt van die aktiviteiten. De vragen worden dus: 'wie zegt wat' en 'wie ziet wat'. Onder 'zien' dient men wel te verstaan het geheel van waarnemingen dat in een bewustzijn tot stand kan komen: zien, horen, voelen, herinneren, denken, interpreteren. De twee vragen zijn op te splitsen in vier vragen: die naar het subjekt van spreken, de woordvoerder; die naar de aard van het gesprokene; die naar het subjekt van 'zien', de fokalisator (blikrichter); en die naar de aard van wat gezien, gefokaliseerd wordt. Enkele voorbeelden: wanneer een landschap of gebouw beschreven wordt 'in de derde persoon', door een externe verteller, lijkt het opgeroepen beeld werkelijkheidsgetrouw. Wanneer echter rekening wordt gehouden met de blikrichter, de fokalisator, met andere woorden de subjektiviteit van de gepresenteerde visie, dan zien we welke aspekten van het beschreven objekt voor die figuur van belang zijn. In verband gebracht met andere gegevens kunnen zulke onderzoekjes de interpretatie in belangrijke mate sturen. Ik neem een voorbeeld uit een reeds gepubliceerd boek.[13] In het verhaal 'The story of an hour' van Kate Chopin heeft een vrouw zojuist het bericht ontvangen dat haar man is verongelukt. Dan volgt deze beschrijving:

> 'She could see in the open square before her house the tops of trees that were all aquiver with the new spring-life. The delicious breath of rain was in the air. In the street below a peddler was crying his wares. The notes of a distant song which some one was singing reached her faintly, and countless sparrows were twittering in the eaves.'

In tegenstelling tot wat op dat moment wordt gedacht door de omgeving van de hoofdpersoon, ervaart zij het bericht als een bevrijding. Deze beschrijving 'bewijst' dat natuurlijk niet. Maar het is voldoende dat de lezer op het idee van zo'n mogelijkheid wordt gebracht, doordat het positieve beeld door de vrouw wordt gefokaliseerd (She could see...). Ook wanneer verteller en fokalisator

12. Voor details van de in die zin bijgestelde theorie verwijs ik naar mijn boek *De theorie van vertellen en verhalen*. Muiderberg 1980^2.
13. Jan van Luxemburg, Mieke Bal en Willem Weststeijn, *Inleiding in de literatuurwetenschap*. Muiderberg 1981.

samen lijken te vallen, zien we dat sommige passages worden gefokaliseerd door een 'oudere', de persoon van de verteller, die met afstand over zijn jeugd vertelt, terwijl andere stukken rechtstreeks de visie van zijn jongere ik weergeven, inklusief beoordelingsfouten. Proust was een meester in het subtiel afwisselen van deze twee fokalisatoren binnen één vertelwijze.

De relevantie van deze methode moge blijken uit enkele voorbeelden, waarbij ik weer put uit eerder gedaan onderzoek. In *La chatte* van Colette gaat een huwelijk mis. De roman stelt een interpretatieprobleem, dat duidelijk in de receptie van het boek naar voren komt. Heel simpel gezegd: wie is de schuld van het mislukken van het huwelijk? De vrouw, die jaloers is op de liefde van haar man voor zijn kat, de man, die zijn kat voortrekt, of de kat zelf, die ze tegen elkaar uitspeelt? Het thema is herkenbaar, je hoeft van 'kat' maar 'kind' of 'minna(a)r(es) te maken, en je hebt een klassieke driehoek. De kritici zijn geneigd, de schuld te geven aan de vrouw. Ik heb gezocht naar een verklaring voor die partijdigheid in de tekst zelf. Die was te vinden in het afwisselend spel met de verschillende instanties: subjekt en objekt van vertellen en fokaliseren. Beide tegenspelers voeren om beurten het woord. De oppervlakkige lezer ziet de gesprekken als een dialoog. Kwantitatief denk ik (ik heb het niet nagerekend) dat beiden globaal evenveel het woord krijgen. De vertelling als geheel is in handen van een externe verteller. Het lijkt dus allemaal nogal neutraal, maar zoals we weten bestaat dat niet. Gedetailleerd onderzoek bracht allerlei interessante verschijnselen aan het licht, waarvan ik er maar enkele kan noemen. In de eerste plaats antwoordt Alain, de mannelijke hoofdpersoon, zijn vrouw Camille vaak 'in gedachten'. De scherpste dingen zegt hij niet tegen haar, maar dènkt hij. De lezer neemt echter kennis van beide. Zo weten Alain èn de lezer hoe de man over zijn vrouw denkt, terwijl Camille dat niet weet. Kennis is macht, wanneer het om relaties gaat. Camille heeft dus geen kans: onwetend kan zij zich niet verdedigen. Alains visie op Camille krijgen we voortdurend voorgeschoteld, maar in de *woorden* van de externe verteller, quasi objektief dus. Camille's visie op Alain wordt ons alleen medegedeeld als zij zelf het woord voert, en dat is vrijwel altijd tegen hem. Het beeld dat we krijgen is dus een strategies beeld; ze zegt wat ze wil dat hij weet, en meer niet. Verder is er wat kommentaar van buitenaf, van de externe verteller die dan tevens fokaliseert. Camille zelf fokaliseert niet. Deze ongelijkheid van de personages ten opzichte van de macht van het woord wordt voortgezet in de hele roman. Ook de weergave van de

romanwereld, de beelden van andere personages, het huis, de omgeving en niet te vergeten de kat, worden grotendeels door Alain gefokaliseerd.

Toch is deze ongelijkheid in narratieve macht geen reden om te zeggen, dat een partijdige interpretatie wordt opgedrongen. Men kan net zo goed zeggen, dat de machteloze positie van Camille reden is, sympathie voor haar te hebben, en sommige kritici hebben dat ook. Waar het mij om gaat is het gegeven, dat een op het eerste gezicht 'demokraties' ingerichte weergave van gebeurtenissen aantoonbaar anders blijkt te zijn dan de eerste indruk suggereert. Het procédé is te verdedigen, en ik wil ook geen moreel oordeel uitspreken. Men kan zeggen: het is het verhaal van Alain, het gaat toevallig om hem. Enigszins pijnlijk is het echter, dat door dit procédé de aandacht van Alains evidente moederfixatie en vrouwenangst wordt afgeleid en Camille in de ogen van de lezer meer schuld krijgt dan ze verdient.

Interessant is wel, dat precies hetzelfde procédé gebruikt kan worden, en ook veel gebruikt wordt, bij het weergeven van gebeurtenissen die een waarheidsclaim hebben, zoals kranteberichten. Een tweede interessant aspekt is de vergelijking die deze methode mogelijk maakt tussen verschillende teksten, bijvoorbeeld pre- en postfeministiese romans van schrijfsters. Kijken wie het woord voert, de macht over het woord heeft, en wie de kans krijgt zijn of haar

visie te geven, geeft een beeld van de krachtenverdeling in teksten. Het woord is openbaar, de fokalisatie is privé. Op beide terreinen is macht te verdelen: de macht van kommunikatie tussen personages onderling en tussen personages en lezer. Het antwoord op de subjekt-gerichte vragen (wie spreekt en wie ziet) laat zien hoe die verdeling ligt.

Daarnaast zijn er de objekt-gerichte vragen. Wie zegt wat? Zijn de uitingen van personages mededelend, gebiedend, interpreterend? Gaan de spreekbeurten van een personage over emotionele zaken of betreffen ze dingen buiten de relatie en het eigen innerlijk om? Spreken ze over hoofd- of bijzaken? Ook hier gaat het om machtsverhoudingen. Uit deze analyse moet blijken, wie de meeste invloed heeft op de gebeurtenissen. Ook in geval van ruzies kan een dergelijke analyse inzicht geven in wat er gebeurt. Het objekt van fokalisatie geeft aan, wat voor dingen voor een personage opmerkelijk zijn, hoe het daar tegenaan kijkt, en wat de wereld voor ieder van de personages betekent. Een spektakulair voorbeeld van een beperkte, interne fokalisator is het eerste deel van *To the Lighthouse* van Virginia Woolf. Alleen al door het inzicht in de wereld van de vrouwelijke hoofdpersoon, haar zorgen, verlangens en prioriteiten, dat door de gekozen vertelprocedure ontstaat, is dit boek een favoriet van het feminisme. Een ander interessant voorbeeld is de fokalisatie in *Les mots pour le dire* van Marie Cardinal. In dit verslag van een psychoanalyse blijft de visie rigoureus beperkt tot de vrouwelijke hoofdpersoon. Zij is wel gesplitst in allerlei verschillende aspekten van zichzelf, in verschillende fasen van haar leven, een versplintering die men over het hoofd zou kunnen zien als men niet onderscheidt tussen verteller en fokalisator. Kritiek op deze roman is vaak, dat hij geen inzicht geeft in wat de analytikus bijdraagt aan de kuur. Zo'n argument, dat het boek louter als een dokument opvat, snijdt geen hout maar is wel signifikatief. Het is inderdaad opvallend dat de analytikus geen enkele rol speelt, slechts twee of drie maal een onbeduidend zinnetje zegt. Hij is echter voortdurend aanwezig als degene tot wie de vrouw zich richt. Soms scheldt ze hem zelfs de huid vol. Zijn afwezigheid als gesprekspartner is een teken van wat er in een analyse gebeurt: de analysant analyseert zichzelf. Objekt van fokalisatie, rigoureus, het hele boek door, is de vrouw zelf, haar angsten, haar relaties met degenen die haar gewond hebben. Het meest opvallende is de afwezigheid van de echtgenoot, en ik denk dat veel mannen daardoor geskandaliseerd zullen zijn. De vrouw is gehuwd, heeft kinderen, en pas als zij bijna genezen is, komt haar

echtgenoot ter sprake. Pas als ze kan gaan *vertellen* (aan de lezer) dat de relatie met haar man hersteld is, komt hij in haar blikveld. Maar ook: hij komt pas in haar blikveld als ze klaar is met haar eigenlijke objekt van fokalisatie: haar eigen zieke ik. Frappant is in dit verband, dat haar relatie met haar man hersteld wordt door middel van de eindelijk hervonden taal: als hij haar boek leest.

Woorden zijn, zoals bekend, het materiaal waarmee psychoanalyse werkt. Literatuur trouwens ook. Deze roman heeft het woord als titel. Het andere aspekt van het vertellen, het zien dat verwoord moet worden, blijkt het trauma te zijn dat aan de basis ligt van de ziekte-verschijnselen. Het afkeurende oog van de moeder en het indiskrete, registrerende oog van de vader hebben deze vrouw ziek gemaakt. Onbehaaglijk bij het indiskrete zien, gezien worden door anderen, haast ze zich, vervreemd als ze is, zichzelf te laten zien: haar door de moeder bekritiseerde late menstruatie 'maakt ze goed' door een nooit ophoudend bloeden. Alsof ze tegen haar moeder wil zeggen: *zie* je wel dat ik me goed kan aanpassen aan de pijnlijke plichten van het vrouw-zijn? Omdat de woorden, de taal haar ontbraken, verkoos haar lichaam het hyperzichtbare rood, om het onuitspreekbare te laten zien. Pas als haar psychoanalyse voltooid is, ziet zij kans de macht over het woord te nemen, zodat ze kan beheersen wat ze wil laten zien. Een uitvoeriger analyse van deze roman laat zien, hoe in het geval van deze vrouw de verhoudingen liggen tussen het openbare woord en het machteloos maken, verstommend zien van de ander, en het persoonlijke woord dat het privé-karakter van het eigen lichaam herstelt. De verhouding tussen de ik en de ander wordt in termen van vertellen en zien gethematiseerd.

Deze methode, waarin vertelstijlen worden geanalyseerd in plaats van, zoals bij de voorgangers, ze slechts globaal en uiterlijk te typeren, zou ook los van een feministiese vraagstelling zijn uitgewerkt. Het gaat er mij hier om, te laten zien dat zo'n bijstelling mogelijk is, vruchtbaar gemaakt kan worden en geïnspireerd kan worden door een feministies gezichtspunt. Gezien de eenzijdigheid van het tot nu toe verrichte onderzoek naar vertelstijlen, gezien ook de zogenaamde waardevrijheid daarvan, ligt er nog veel werk. Gaten moeten worden opgevuld, werk van schrijfsters moet gedetailleerd worden onderzocht, gewoon omdat dat de moeite waard is. Maar ook en vooral is het nodig, een dergelijk onderzoek te koppelen aan expliciete, waardegebonden vragen. De verdeling van de macht is de achterliggende vraag. Wie de tekens bezit, heeft de macht. Wie bezit de tekens?

Kenmerken van bruikbare methoden

De twee besproken methoden hebben een aantal kenmerken gemeen, die wellicht bepalend zijn voor hun bruikbaarheid in feministies onderzoek. Ze houden *geen estheties waardeoordeel* in. Analyses die met deze methoden worden uitgevoerd kunnen waardeoordelen opleveren, maar dit zullen eerder expliciet ideologiese waardeoordelen zijn dan esthetiese, die hun ideologiese achtergrond impliciet houden. Ten tweede, met het eerste punt samenhangend: de methoden zijn *niet exklusief voor literatuur*, in welke zin dan ook. Naast gekanoniseerde of kanoniseerbare literatuur kan elke tekst, ook de zogenaamde triviaalliteratuur[14], met deze instrumenten onderzocht worden. Het is niet uitgesloten, dat langs deze weg het onderscheid tussen 'hogere' en 'lagere' literatuur wordt ondergraven: ook kan het juist worden gefundeerd, maar dan op kriteria die rekenschap geven van de *werking* van beide groepen teksten. Ten derde lenen beide methoden zich bij uitstek voor *ideologiese analyse* van uitingen die niet tot de fiktionele literatuur behoren, die niet bestendig zijn qua uitvoering, maar die, door hun massale aanbod, veel invloed hebben op de overdracht van kulturele, ideologiese waarden. Op grote schaal oefenen in het analyseren van kranteberichten, tv-uitzendingen en dergelijke zou een belangrijke bijdrage kunnen zijn aan het verhogen van de manipulatieweerbaarheid van mensen. Een vierde kenmerk is

14. Wim van den Berg verzon de humoristiese term *libelletrie*. Deze term geeft tevens aan, in welke hoek men meent de konsumenten van deze lektuur te kunnen vinden. Dit is wel een bezwaar en de reden waarom ik hem niet overneem, hoe graag ik dat ook zou doen.

de *eenvoud*. Beide methoden zijn snel uit te leggen, vergen geen grote belezenheid op theoreties gebied en kunnen gemakkelijk worden toegepast. Een experiment wees erop, dat aan kinderen van twaalf jaar in een half uur voldoende uitleg gegeven kan worden. Een vijfde kenmerk van beide methoden is, dat ze vanuit een *feministiese vraagstelling* gebruikt kunnen worden ter verhoging van de subtiliteit van de analyse. We hebben gezien dat een nadere uitsplitsing van de indelingen kon leiden tot het blootleggen van onopvallende, maar sterk werkende nuances in de teksten. Esthetiese waardevrijheid, ruime toepassingsmogelijkheden, ideologiekritiese mogelijkheden, eenvoud en subtiliteit: het zijn alle kenmerken die een methode geschikt maken voor feministies onderzoek.

Het zal duidelijk zijn, dat de gekozen voorbeelden niet de enige methoden zijn die aan die vijf kriteria voldoen. Ik noem kort een paar andere methoden die volgens mij evenzeer geschikt zijn of geschikt te maken zijn. De *psychoanalyse* heb ik al genoemd; het belang van een feministies uitgewerkte psychoanalytiese methode kan moeilijk overschat worden. De *drama-analyse*, voor zover deze gericht is op onderzoek van de aard van kommunikatie en de daaraan verbonden machtsverhoudingen, kan zinvol gebruikt worden. De linguïstiek biedt mogelijkheden, waarvan ik vooral de *pragmatiek*, de analyse van de taalsituatie en het gebruik daarvan, belangrijk vind. *Empiriès lezersonderzoek* zou meer rekening moeten houden met het geslacht van proeflezers, zodat ook hier vragen van feministies standpunt uit beantwoord kunnen worden. *Stilistiek* kan nuttig zijn, mits in verband gebracht met de taalsituatie, zodat de strategieën van mannelijke en vrouwelijke sprekers ten opzichte van elkaar in beeld komen. Verschillende richtingen in de *literatuursociologie* kunnen zinvol gebruikt worden, waarvan ik in de eerste plaats de methode zou willen aanbevelen, die *intertekstualiteit* bestudeerbaar maakt. Vragen als 'welk maatschappelijk jargon wordt hier gesproken en waartoe?', die antwoord geven op vragen naar intimidatiemiddelen, gebrek aan authenticiteit, vooronderstellingen, kunnen daarbij leidraad zijn.[15]

15. Een heldere, beknopte inleiding hierin schreef P. Zima, *Literatuur en maatschappij*. Assen 1981.

Literatuur en werkelijkheid

Men zal mij kunnen verwijten , dat ik in dit artikel van de vooronderstelling ben uitgegaan, dat er een duidelijke, spiegelende ofwel *mimetiese* relatie bestaat tussen literatuur en werkelijkheid. Immers, alleen als men daarvan uitgaat, kan het aanbevolen onderzoek relevantie hebben voor vrouwen. Ik ben mij ervan bewust, dat het aannemen van een mimetiese relatie tussen literatuur en werkelijkheid hèt grote taboe is in de literatuurwetenschap van de laatste decennia. Ik zie er niet tegenop, dat taboe naast me neer te leggen. Twee opmerkingen wil ik daarbij maken. Ten eerste zal een ieder, die literatuur leest, of wel eens luistert naar iemand die dat doet, onmiddellijk zien dat het beeld dat in boeken wordt opgeroepen zo sterk is, dat men er emotioneel op reageert. Deze konstatering maakt het onmogelijk, de afspiegelingstheorie radikaal te verwerpen. Anderzijds zal ook het verschil tussen literatuur en werkelijkheid gemakkelijk aan te wijzen zijn: in taal kan alleen taal nagemaakt worden. Hoe komt de rest van dat beeld dan tot stand?

De taal heeft de prettige eigenaardigheid, betekenis overdraagbaar te maken. Daarvoor dient de taal.[16] Die betekenis vormt zich, op grond van interpretatie door de ontvanger van de taaltekens, 'in het hoofd' van die ontvanger. Peirce, de grondlegger van de semiotiek of tekenleer, heeft met zijn theorie van de *interpretant* het interpretatieproces goed uitgelegd.[17] Op grond van het teken dat hij waarneemt vormt zich in de geest van de ontvanger een beeld van de inhoud van dat teken. Dat beeld noemt Peirce de interpretant. Dit is dus de betekenis, maar, en dat is belangrijk, die interpretant krijgt de *vorm* van een nieuw teken. Tekens en betekenissen zijn niet los van elkaar te denken. Maar ook volgt hieruit, dat de betekenis die een ontvanger opnieuw vorm geeft, nooit geheel samenvalt met de oorspronkelijke, door de zender beoogde betekenis. Dat voortdurend verschuiven van betekenissen is er de oorzaak van, dat geen twee lezers precies hetzelfde lezen. Lacan zegt hetzelfde, maar gebruikt helaas de minder geschikte terminologie van De Saussure's taalkunde, zodat het veel moeilijker te volgen is.

Laten we dit nu toepassen op het probleem van de afspiegelingstheorie. Wie denkt dat de betekenis van literatuur *identiek* is aan de werkelijkheid, miskent het verschil tussen de door een auteur

16. Vandaar mijn bezwaar tegen Kristeva's omschrijving van 'vrouwetaal'.
17. Een inleiding in Peirce's theorie geeft Aart van Zoest, *Semiotiek*. Baarn 1978.

beschreven werkelijkheid, de *referent*, en de vorm die hij deze in de tekst geeft, de *auteursinterpretant*. Bovendien miskent hij het verschil tussen de auteursinterpretant en de lezersinterpretant, beide bepaald door een individuele reaktie op de tekens, bepaald ook door de respektievelijke konteksten van beiden. Taal en wereld vallen niet samen, tekens kunnen juist funktioneren dankzij het verschil, de afwezigheid van de referent. Ook hiervoor kan men Lacan en Peirce beiden raadplegen. Wie naar de andere kant overdrijft, en elke overeenkomst tussen literatuur en werkelijkheid ontkent, gaat voorbij aan het fundamentele kenmerk van taal: betekenis te hebben, te scheppen en over te brengen. Taal is een sociaal kommunikatiemiddel, dat dient om betekenis gemeenschappelijk te maken. Betekenis is onder meer een beeld van de wereld, van de werkelijkheid, dat de één belangrijk genoeg vindt om te beschrijven, de ander om er kennis van te nemen en er, emotioneel of anderszins, op te reageren.

Slotwoord

Ik heb in dit stuk bekeken, hoe maximale intersubjektiviteit nagestreefd zou kunnen worden. Een van de grote problemen van de literatuurwetenschap is het soms opzettelijk beoogde, soms moeilijk te vermijden hermetisme van de publikaties. Hoe bedreigend het kan zijn, wanneer iemand probeert de zaken duidelijk te maken, kan dagelijks gekonstateerd worden. Zelf heb ik eens de eer gehad van het boze verwijt, dat ik 'het maar makkelijk voorstelde'. Uiteraard ben ik door dergelijke kritiek zeer gevleid. Een belangrijke strategie bij het streven naar intersubjektiviteit is niet alleen de eenduidigheid van termen en begrippen vergroten, maar ook leesbaar schrijven. Immers, het is van belang dat zoveel mogelijk mensen ideologiekritiek kunnen bedrijven, voor henzelf en ten behoeve van anderen. Enkele van de genoemde publikaties zijn bewust vanuit dat doel geschreven.

Dat de taal centraal staat in het sociale leven is duidelijk. Wie bezit de taal? In een verkeerd gebruik van de theorieën van Lacan wordt wel gewaarschuwd tegen diens logo-fallocentrisme, het centraal stellen van de taal die 'nu eenmaal' fallies is. Liever dan afstand te doen van de taal, moeten we taal en fallus scheiden. De mythiese visie, volgens welke de tot goddelijke proporties verheven falliese orde van de Vader de taal beheerst, moet gescheiden worden van het primaat van de taal, die voorwaarde voor intersubjektieve kommunikatie. Ik heb geprobeerd te laten zien, dat binnen de taal

van de ongetwijfeld voorlopig nog behoorlijk 'mannelijke' literatuurwetenschap nuttig werk te doen is binnen een feministiese vraagstelling. Ik ben niet bereid, me de taal van die discipline te laten afnemen en me te laten zoethouden met de belofte, dat een van het begin af opnieuw opgebouwde literatuurwetenschap zuiverder is. Enig opportunisme is ook wel op zijn plaats. Wat mannen gemaakt hebben kunnen we weggooien, maar ik pak het ze liever af.